ڕۆلێ بنەمایێن دەنگسازیێ
د وەرارا سەروایا هۆزانا کوردیدا
هۆزانێن کرمانجییا ژۆری وەک نموونە

م. کاوە طاهر ظاهر
پشکا زمانێ کوردی- کۆلیژا زمانان- زانکۆیا دهۆک
E-mail: kawa.kurdi8396@gmail.com

پوختەیا ڤەکۆلینێ:

دەنگسازی ئێکە ژ ئاستێن زمانی وڕۆلەکێ باش دبینیت ژ دیارکردنا دەنگێن گشتی و دەنگێن تایبەت ب زمانەکێ دیارکریڤە، د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا مە هەوڵدایە رۆلێ دەنگسازیێ د بوارێ ئەدەبێدا دیار بکەین ب تایبەتی د هۆزانێدا، فۆن و فۆنیم وەکو پێکهێنەرێن سەرەکیێن دەنگسازیێ د بوارێ زمانڤانییێدا رۆلێ ئەوان هاتیە دیارکردن و گەلەك ڤەکۆلین ل سەر هاتینە ئەنجامدان، بەلێ ڕۆلێ ئەوان د بوارێ ئەدەبیدا وەك پێدڤی کار ل سەر نەهاتیەکردن.

د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا مە ڕۆلێ فۆن وفۆنیم د ئاڤاکردنا سەروایێ د هۆزانا کوردیدا ل قۆناغێن جودا دیارکردییە، بۆ ئەڤێ مەبەستێ ژی هندەك نموونێن هۆزانێ وەکو کەرەستەیا ڤەکۆلینێ هاتینە شرۆڤەکردن، ئەڤ ڤەکۆلینە ژ بلی پێشەکی و ئەنجامان چەند سەرە بابەتەکێن دی ب خۆڤە دگریت.

پەیڤێن سەرەکی: فۆن، فۆنیم، سەروا، دەنگێن سەروایێ، هۆزان.

- پێشەکی

١- ناڤونیشانێ ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینا ب ناڤونیشان (ڕۆلێ دەنگسازیێ د ئاڤاکردنا سەروایێ د هۆزانا کوردیدا، هۆزانێن کرمانجیبا سەری وەک نموونە، ڤەکۆلینەکا شیکارییە)، کو تێدا بەحسێ فۆن وفۆنیم هاتیەکردن و ڕۆلێ ئەوان د ئاڤاکردنا سەروایێ د هۆزانا کوردی هاتییە دیارکردن، بۆ ئەڤێ مەبەستێ ژی هندەك هۆزانێن کوردی یێن ژ جۆرێن جودا هاتینە شرۆڤەکردن.

٢- گرنگییا ڤەکۆلینێ:

گرنگیبا ئەڤێ ڤەکۆلینێ د هندێدایە، داکو ڕۆلێ دەنگان د تێکستێن ئەدەبیدا و ب تایبەت د هۆزانێدا دیاربکەین.

٣- ڕێبازا ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە ل دویڤ ڕێبازا شیکارییێ هاتیە ئەنجامدان.

٤- ئارمانجا ڤەکۆلینێ:

ئارمانج ژ نڤێسینا ئەڤێ ڤەکۆلینێ گەهشتنا بەرسڤا ئەڤان خالێن ل خوارێنە:

أ- ئایا فۆن و فۆنیم وەکو یەکەیێن سەرەکیێن دەنگسازیێ چ ڕۆل هەنە د بەرهەمێن ئەدەبیدا ب تایبەت د هۆزانێدا؟

ب- ئایا دەنگ دشێت ب شێوەیەکێ چالاك ڕۆل هەبیت د ئاڤاکردنا سەروایێ د هۆزانا کوردیدا ب گشتی؟

ج- ئایا چ پەیوەندی د ناڤبەرا دەنگ و هۆزانێدا هەیە، پەیوەندیەکا ئێك لایەنە یان دوو لایەنە؟

٥- کەرەستێ ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە ب شێوەزارێ کرمانجیبا سەری دەڤۆکا باهدینی هاتییە نڤێسین و نموونە ژی ل هەر چوار جۆرێن (کلاسیکی، فۆلکلۆری، نوی، نویخواز) هاتینە وەرگرتن و شرۆڤەکردن.

٦- ناڤەڕۆکا ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە ژ سێ پشکان پێکدهێت، پشکا ئێکێ ب ناڤونیشانێ (فۆنەتیک و فۆنۆلۆژی وەک یەکەیێن دەنگسازیێ)، و ئەڤان تەوەران ب خۆڤە دگریت: (فۆنەتیک، فۆنۆلۆژی). پشکا دووێ ب ناڤونیشانێ (سەروا)، کو تێدا بەحسێ ئەڤان تەوەران هاتیەکرن (زاراڤێ سەروایێ، پێناسێن سەروایێ، پێکهاتێن سەروایێ). پشکا سێیێ ب ناڤ و نیشانێ (شرۆڤەکردن و دیارکردنا دەنگێن سەروایێ د هۆزانا کوردیدا)، کو تێدا نموونێن هۆزانێ یێن هەرچوار جۆرێن (کلاسیکی، فۆلکلۆری، نوی، نویخواز) هاتینە شرۆڤەکردن و دەنگێن سەروایێ هاتینە دیارکردن.

پشکا ئێکێ: فۆنەتیک و فۆنۆلۆژی وەک یەکەییێن دەنگسازییێ

١- فۆنەتیك:

فۆنەتیك لقەکە ژ ئاستێ دەنگێ و دهێتە هژمارتن لقەکێ سەرەکی ژ زمانی، واتە ئەم وەسا دبینین کو فۆنەتیك ئەو قالبێ زمانیە دەربارەی چاوانییا دروستکرنا دەنگان و لێکدانا فۆنیمان ڤەکۆلینا ئەنجام ددەت، هەروەسا ئەم دشێین بێژین فۆنەتیك گرنگییێ ددەتە چاوانییا دروستبوونا دەنگان ژلایێ ئەندامێت ئاخڤتنێڤە و ڤەگوهاستنا دەنگان ئەوژی ب هاریکاریا پێلێت هەوای و چاوانییا وەرگرتنا دەنگان ژلایێ گوهداریڤە، بۆ پتر زانین بەرێ خۆ بدە ئەڤی وێنەی:

(ئەمین، ٢٠٠٤، ٤٦)

کەواتە جهێ دەنگسازییێ د ئەڤێ دەلیڤێدا دکەڤیتە دگەل ڤەکۆلینێن دە نگی، ئانکو ئەوان ڤەکولینێن لسەر فۆنێن دەنگی دهێنەکردن.

فۆنەتیك (ئەرك و سنوور):

أ- پێناسە:

سەبارەت چەمکێ فونەتیکێ یێ هاتیە وەرگرتن ژپەیڤا (فون) یا یونانی و ب واتایا (دەنگ)ددەت و ئەڤ هێمایە // بۆ دهێتە دانان ، بەلێ سەبارەت پێناسەکرنا ئەڤی زاراڤی هاتیە گوتن کو ((فونەتیك بەشێکە لە زانستی زمان و دەربارەی دەنگەکانی ئاخافتنی مرۆڤ دەدوێ لە سیستەم و یاسایان دەکولێتەوە)) (حاجی مارف، ١٩٧٦، ٣)، واتە هەروەکو دیار فونەتیك پشکەکا

زمانییە و گرنگیێ بدەنگێن ئاخافتنا مرۆڤی ددەت کا هەر دەنگەك چاوا دروست دبیت، هەروەسا پێناسەکا دی بڤی ڕەنگی هاتیەکرن و دبێژیت: ((فونەتیك ئەو لقەی زانستی زمانە کە لە کەرەسە هەرە خاوەکانی زمان دەکۆلێتەوە و شیيان دەکاتەوە)) (ئەمین، ٢٠٠٤، ٤٧). واتە ئەم دشێین بێژین فونەتیك ئەو لقێ زمانییە کو ڤەکۆلینێ لسەر تاکە دەنگێن زمانی دکەت، گەلەك پێناسەیێن دیتر ژلایێ زمانڤانانڤە بۆهاتینە کرن، لێ دبنەڕەتدا بۆ ئێك واتا هاتینە بکارهینان.

ب- ئەرك و سنوور:

فۆنەتیك ڤەکۆلینێ ل سەر دەنگێن زمانی دکەت ب گشتی ئەوان دەنگان ژی دابەشی دوو پشکان دکەت ئەوژی (کەرتی و ناکەرتی) و هەر ئێك ژ ئەوان دابەشی سەر چەند لقێن دیترێن بچووك دبیت:

ئەو دەنگێن زمانینە کو لدەمێ شلۆڤەکرنێ بەر کەرتکرنێ دکەڤن وەکو (دەنگ و بڕگە) و هەرئێك ژئەوان دابەشی سەرچەند جۆرەکان دبیت.

دەنگ :

سەبارەت دانە نیاسینا دەنگی گەلەك پێناسە بۆهاتینە کرن ئێك ژ ئەوان دبێژیت: ((دەنگ ، لە لەرینەوەیەکی شەپۆلیانەیی نێو ناوەندێکی هەواییدا ، لە ئاکامی لەرینەوەی لەشێکەوە دێتە دی ، لەو لەشە لەراوەیەکە کە لە دووتوێی هەوادا بەدەوروبەری لەشە چاوگە دەنگییەکەدا پەخش و بەلاو دەبێتەوە ، لەو فرمانەوە جۆرە چڕی و شاشبوونێکی ڕێکوپێك لەناوەندە هەوایەکەدا دروست دەبن)) (سالار، ٢٠٠٠، ١١)، واتە لڤێرێ بۆمە دیاردبیت کو دەنگ گرێدایی فشار و شەپۆلێن فیزیکینە دناڤ هەوایدا ئەڤ چەندەژی دروست دبیت ژئەنجامێ لڤینا لەشێ سەرەکی (ژێدەر) و لدیڤدا ئەڤ دەنگە دەوروبەرێن ڤی

لەشی پەرش و بەلاڤ دبیت. هەروەسا (دەنگ)ژی دابەشی چەند جۆرەکان دبیت:

١- کۆنسۆنانت:

کۆنسۆنانت ب شێوێن جوداجودا هاتیە پێناسە کرن، بەلێ د بنەڕەتدا ئەڤ بۆچوونە تارادەیەکێ نزیکی ئێکن بۆ نموونە هاتیەگۆتن کۆ :(دبێژنە وان دەنگان کۆنسۆنانت، لدەمێ ئاخفتنێ هندەك ژوان ئەندامێن ئاخفتنێ ئەوێن دەڤیدا نزیك ئێك دبن و ناهێلن ئەڤ دەنگە ب شێوەیەکێ ئازاد دەربکەڤن ب رێکا ئەوی هەوایی ئەوێ ژ سیهێن مرووڤی دهێت دەمێ ئاخفتنێ) (حاجی مارف، ١٩٧٦، ٣٥) کەواتە دەنگێن کۆنسونانت ئەو دەنگن لدەمێ دەربڕینێ ڕێ لێ دهێتە گرتن. دەنگێن کۆنسونانت دزمانێ کوردیدا ئەڤەنە

(ب،پ،ت،د،گ،ك،ق،ج،چ،ف،ڤ،ز،س،ش،خ،ح،ه،غ،ع،ڕ،و،م w،ی-y ،ن،ل،ڵ،ر،ژ).

٢- ڤاول:

ڤاول ژ لایێ فۆناتیکی و فۆنۆلۆجیڤە گەلەك پێناسە بۆ هاتینە کرن تارادەیەکێ نزیك ئێکن ئێك ژوان ((ژلایێ فۆنەتیکڤە ڤاول ئەو دەنگن یێن لدەمێ بەرهەمهینانێ تووشی ژ بەربەستەکێ یانژی بەرتەنگییەکێ نابن)). (عەلی و عەبدوڵڵا، ٢٠١٩، ١٣٢)، کەواتە ئەو دەنگێن لدەمێ دهێنە دەربڕین رێکا هەوایی ناهێتە گرتن. ژلایێ فۆنۆلۆجیڤە ((ڤاول ئەو یەکەنە دکەڤنە کوپیتکا بڕگێ)). (عەلی و عەبدوڵڵا، ٢٠١٩، ١٣٣)، دەنگێن ڤاول دزمانێ کوردیدا ئەڤەنە(ا،ە،ێ،ی،-،ۆ،و،وو).

٣- بزرۆکە سەمیڤاول:

ڤەکۆلین لسەر ڤان جۆرە دەنگان ب دروستی نەگەهشتینە چ ئەنجامان، بەلێ سەبارەت پێناسەیا ئەوان هاتیە گوتن: (ئەو فۆنیمن ئەوێن دچێبوونا خۆدا

ڤاول و دبکارئینانێدا کۆنسنانتن) (هالۆ،٢٠٠٧، ١٦)، واتە ئەم دشێین بێژین ئەو دەنگن وەکو وێنە دەنگێن ڤاولن، بەلێ ددەمێ دچنە دئاستێ بڕگەیێ یان مورفیمێ یان وشەیێ ..... هتد. ئەرکی کونسنانتان دبینن. دزمانێ کوردیدا ئەڤەنە(i, -w، و-yی)

٤- دەنگێن گڕ و کپ

ئەڤەژی دزڤریتەڤە سەر گلوتسێ دەمێ ئاخفتنێ بۆنموونە ئێك ژپێناسان دبێژیت :(دەنگێ گر ئانکو ئاوازەدار ئەو دەنگن لدەمێ ئاخافتنێ پەردێن دەنگی دلەرزن بەلێ دەنگێ کپ ئەودەنگن لدەمێ ئاخفتنێ پەردێن دەنگی نالەرزن ئانکو بێ ئاوازن) (هەورامانی، ١٩٧٣، ٦٦-٦٧) واتە ئەم دشێن بێژینە ئەوان دەنگان دەنگێن گر کو ل دەمێ ئاخفتنێ پەردێن دەنگی دهەژیێن وەکو درکاندنا دەنگێن (ڤ،ب،د...هتد) هەروەسا ئەم دشێین بێژینە ئەوان دەنگان دەنگێن کپ کو لدەمێ ئاخفتنێ پەردێن دەنگی نالەرزن وەکو دەنگێن (ف،پ،ت...هتد) . بڤان رەنگێن خوارێ دەنگێن گر و کپ هاتینە بەرامبەر کرن:

کۆنسونانتێن گر	کۆنسونانتێن کپ
ب	پ
د	ت
گ	ك
ج	چ
ژ	ش
ڤ	ف
ز	س
غ	خ

ع	--
ح	--
م	--
ن	--
ل	--
ڵ	--
ڕ	--
ر	--
و(w-)	--
ی(y-)	--
--	ق
--	هـ

٢-فۆنۆلۆژی:

ئەو لقێ زمانییە کو ڤەکولینێ ل سەر دەنگێن تایبەتێن زمانەکێ دیارکری دکەت هەروەسا ڤەکولینێ ل سەر هندێ دکەت دابزانیت ئەرێ دڤی زمانیدا (کەرتی و ناکەرتی) چ ڕۆل دگێرن و ڤەکولینێ ل سەر یاساییێت زمانی دکەت. (فۆنۆلۆجی خواندنا سیستەمێ دەنگی یێ زمانیە و چ پەیوەندی ب شێوێ دروستکرنێ و فیزیکی درکاندنا دەنگانڤە نینە). (عەلی و عەبدوڵلا، ٢٠١٩، ١٢١).

واتە ئەم دشێین بێژین فۆنۆلۆجی ڤەکولینێ ل سەر دەنگێن زمانەکێ تایبەت دکەت ئەوژی لدەمێ درکاندنێ دناڤ ئەندامیت ئاخفتنێدا، هەروەسا بو دیار دبیت کو جهێ دەنگ سازێ دڤی لقیدا دهێتە گوهڕین چونکە فونیمێن هەر زمانەکێ جودانە ژ زمانەکێ دیتر.

(فۆنۆلۆژی سنوور و ئەرك):

أ ــ پێناسە:

فۆنۆلۆژی وەکو زاراڤ یا ژدوو پەیڤان هاتیە وەرگرتن، پەیڤا ئێکێ فۆن(phone) ب واتا دەنگ و پەیڤا دووێ (loges) ب واتا (دەنگ) دهێت. کەواتە ئەم دشێین بێژین فۆنۆلۆژی زانستەکە ڤەکولینێ ل سەر دەنگان دکەت و فۆنۆلۆژی بڤی رەنگی هاتیە پێناسەکردن: (فونولوژی لقەکە ژزانستێ زمانی کو ڤەکولینێ ل لایەنێ دەنگیێ زمانەکێ دیارکری دکەت) (هالۆ:٢٠١١، ٨) واتە ئەم دشێین بێژین فونولوژی ئەو لقێ زمانیە کو ڤەکولینێ ل سەر دەنگێن زمانەکێ تایبەت دکەت وەکو (زمانێ کوردی، زمانێ ئینگلیزی ...هتد) هەر ئێك لدیڤ یاسا و دەستوورێن وی. هەروەسا هاتیە گوتن: (فۆنۆلۆژی ئەو زانستەیە کە لە دانە دەنگەکان (فونیمەکان)ی هەر زمانێك بە گوێرەی سیستەمێکی دیاریکراو و رێکخراون و پێی دەگوترێت دەنگ سازی (فۆنۆلۆژی) (وەلی، ١٩٩٩، ٧٦) کەواتە ئەم دشێین بێژین ئەو زانستە کو ڤەکولینێ ل سەر تاکە دەنگێن زمانەکێ تایبەت ل دیڤ هندەك یاسایێت رێکخستی و ئاشکرا دکەت. ژبلی ڤان پێناسان گەلەك پێناسێن بو هاتینە کرن بەلێ تارادەیەکێ باش بو ئێك مەبەست هاتینە بکارهینان.

١ ــ فۆنیم:

فۆنیم دهێتە هژمارتن ب پشکا سەرەکی بوڤەکولینێن فۆنۆلۆژی. هەروەسا دزمانیدا دەمێ ڤەکولین ل سەر دهێتە کرن ئەڤ نیشانە // بو دهێتە دانان، بەلێ سەبارەت پێناسەکرنا فونیمێ زانایان ب چەندین شێوەیان پێناسە کرییە وەکو کریستال دبێژیت: ((فۆنیم بچووکترین یەکەیە د سیستەمێ دەنگییێ زمانیدا ئەوژی ل دیڤ تیۆرا فۆنۆلۆجییا تەقلیدی))، دیسان جۆرج یۆل دبێژیت: ((هەر یەکەیەك ژ دەنگی، کو بشێت واتایی د زمانیدا بگهوریت دبیژنێ فۆنیم)).

(عەلی و عەبدوڵڵا، ۲۰۱۹، ۳٤) (فۆنیم بچووکترین دانەیا بێ واتا یا زمانی یە) (عمر، ۲۰۰٤ ، ٤۸) واتە هەر وەکو دیار فونیمێ چ واتا نینە، بەلکو بتنێ تاکە دەنگەکە دزمانیدا. هەر دەنگەکێ کۆ ببیتە فۆنیم سێ مەرج پێدڤێن ئەو مەرج ژی ئەڤەنە:

یەکەم/ ئاخفتنکەرێن زمانەکێ دیارکری هەست ب هەبوونا وێ فۆنیمێ بکەن وەکو دەنگێن (پ،ژ،گ... هتد) دزمانێ کوردیدا.

دووەم/ ببیتە ئەگەرێ گورینا واتایێ وەك:

د + ا + ر = دار

فونیم فونیم فونیم = مورفیم

بێ واتا بێ واتا بێ واتا = واتا

سێهەم/ دنموونێت جودا جودا یێن وی زمانیدا دووبارە ببیتەڤە واتە (وشە) وەکو فونیما (ا) ئەم دشێین دگەل وشادا ب کاربینین وەکو (دار، بار، چار، ... هتد)، واتە هەر دەنگەکێ دزمانەکێ دیارکریدا ئەڤ مەرجە سەر نەهێنە جێبەجێکرن نابیتە فونیم.

فونیم	نموونە
ئـ	ئەز
ا	سال
ب	بەروار
پ	پیڤاز
ت	تەمبەل
ج	جان
چ	چاڤ
خ	خەم

د	دار
ڕ	ڕاڤ
ر	مەرەز
ز	زاڤا
ژ	ژن
س	سەر
ش	شەڕ
ع	عەرەب
غ	غەوارە
ف	فەلەك
ڤ	داڤ
ك	کەر (گوهدرێژ)
ك	کەر (پارچە)
ل	لاپەرە
م	مەیموون
ن	نوك
هـ	هەڤیر
و	وەرە
وو	چوو
ۆ	بۆ
ی	ئازادی

٢- ئەلەفۆن:

ئەلەفۆن ژی ئێك ژ یەکەیێن ڤەکۆلینا فۆنۆلوژییێیە و دهێتە هژمارتن ب یەکەیەکا گرنگ دناڤ زمانیدا ، گەلەك ڤەکۆلین هاتینە ئەنجامدان بو دانەنیاسینا ئەلەفۆنێ ژلاییێ رامانڤان و ڤەکۆلەرانڤە بۆ نموونە هاتیە گوتن : (ئەلەفۆن لەتە دەنگێکە بەهۆی درکاندنەوە دروست ئەبێ (میکانیکی) وەیا دەنگێك تۆزێك ئەگۆڕێ و ڕەنگی دەنگێکی ئاشنا وەرئەگرێ و ئەلەفۆن هیچ دەورێکی لینگویستیکی نابینێ) (وەیس، ١٩٨٤، ٦٢) واتە ئەلەفۆن دەنگەکە ژ ئەنجامێ دەربرینێ دروست دبیت یان دەنگەکە لدەمێ نڤیسینێ کیم دهێتە گۆرین و وێنێ دەنگەکێ نیاس وەردگریت و چ رۆلێن گۆڕینا واتایێ نابینیت . هەروەسا هاتیە گوتن: (جه گرتنا دوو دەنگان دئێك ژینگەهدا و واتا ناهێتە گورین) (سەلیم،٢٠١٢، ٦٠) واتە ئەلەفۆن ئەو دەنگن دەمێ دهێنە بکارهینان جهێئێك نابیتە ئەگەرێ گۆڕینا واتایێ وەکو دەنگێن (س ـ ص، ت ـ ط ... هتد) بۆ نموونە وەکو پەیڤێن:

صال ـــ سال

تەشت ـــ طە شت

٣- رونانا بڕگەیان:

ا ـ ب هژمارکرنا (ئـ) و (i)

ئەگەر ئەم ڤان هەردوو دەنگان ب هژمێرین وەکو فۆنیم دێ مە ئەڤ جۆرێن بڕگەیان هەبن:

١- cv بۆ

٢- ccv خوە

٣- cvc کەو

٤- cvcc دەست

٥- ccvc خوار، چوار

٦- ccvcc خوارد

(عەبدولّلا: ٢٠٠٨، ٧٣)

ب ــ ب هژمارنەکرنا (ئـ) و (i)

ئەگەر ئەم ئەڤان هەردوو دەنگان نەهژمێرین وەکو فۆنیم دێ مە چەند بڕگەیێن جۆراوجۆر هەبن ژئەوان:

١- c چ، ل؛ ژ

٢- cc دل، مل، گل

٣- ccc رنگ، گرت

٤- cccc گرفت

پشکا دووێ:

سەروا:

١- زاراڤێ سەروایێ:

زاراڤێ سەروایێ ژ زمانەکێ بۆ زمانەکێ دی دهێتە گوهۆرین، ئانکو هەر نەتەوەك لدویف سروشتێ زمانێ خو ناڤەکێ بۆ سەروایێ د دانەن، بۆ نموونە د زمانێن ئەوروپیدا زاراڤێ (ڕیم) یێ بەرنیاسە، ئەڤ پەیڤەژی بۆ کۆمەکا پەیڤێن کەڤن د زڤڕیتن، بۆ نموونە د گریکا کەڤندا زاراڤێ (ئاریسمۆس) ب واتایا ژمارە دهاتە بکارهینان، هەروەسا د لاتینیێدا (ڕیتۆس) ب واتایا عادەت و(ڕیم) ب واتایا هەژمار دهاتن.

پەیڤا (ڕیم) ب واتایا هەژمارتن دهات پاشی هاتە ڤەگوهاستن بۆ زمانێ ڕۆمانی و نزیکی واتایا کارێ (ڕیمارە) ب واتایا دانان هاتە بکارهینان، د فەرەنسیا کەڤندا ب هەمان واتا دهات؛ پاشی و نزیکی سالا (١١٧٠) زاینی ئەڤ پەیڤە بۆ جارا ئێکێ هاتیە ڤەگوهاستن بۆ زمانێ ئەلّمانی ب واتایا سەروا

(ڕیم) و ب دروستی ل سالا (١٦٢٤) زاینی ب واتایا سەروایا هۆزانی هاتە بکارهینان و ل ئەوروپا بەربەلاڤ بوو (جمیل،٢٠١٥، ٢٦).

د زمانێ عەرەبیدا زاراڤێ (القافیە) دهێتە بکارهینان، چونکی د زمانێ عەرەبیدا پەیڤا (قفا) بۆ دویڤ چوونا تشتەکی دهێت، یا زانایە کو پەیڤێن سەروایێ ژی ئێك لدویڤ ئێکی دچن و ل دوماهیێ هەمی وەکی ئێك دهینە فۆنەتیککردن، لەوڕا ئەڤ زاراڤە ژ بۆ دێڕێن هۆزانی دهێتە بکارهینان (الرازي،١٩٨١، ٥٤٧).

ژ بەر موسوڵمان بوونا گەلەك نەتەوەیێن جودا؛ زاراڤێ (قافیە) بۆ ماوەیەکێ درێژ ناڤ ڕەخنەیا ئەدەبیاتێن نەتەوەیێن موسولماندا دهاتە بکارهینان، هەتا ئەڤڕۆکەژی ئەڤ زاراڤە یێ بکارە و دهێتە بکارهینان، بۆ نموونە د زمانێ فارسیدا ئەڤ زاراڤە ل گەل زاراڤێ (قافیە) دهێنە بکارهینان"سەروا، قافیە شعری (ئەنوەر،٢٠٠٧، ٣٤٩).

د ناڤ ڕەخنا کوردیدا، هەتا سالێن حەفتێ و هەشتێیان ژ چەرخێ بیستێ هەمان زاراڤێ (قافیە) یێ عەرەبی دهاتە بکارهینان، هندەك پەرتووك و گوتارێن کوردی ل ئەوی سەردەمی ئەڤ زاراڤە بکارهینانە، بۆ نموونە (مارف خەزنەدار) ئێکەم پەرتووکا کوردی ل سەر بابەتێ کێش و سەروایێ ل سالا (١٩٦٢) یێ ب ناڤێ"کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا" چاپکرد. (خەزنەدار، ١٩٦٢، ٥٨).

د ڕەخنا کوردیدا؛ ب تایبەتی ل دوماهیکا سەدێ بیستێ زاراڤێ (سەروا) گەلەك بەلاڤ بوو دناڤ نڤیسانێن کوردیدا و ب تایبەت ژ لایێ ڕەخنەگرانڤە دهێتە بکارهینان، سەبارەت ڕەسەنایەتیێ پەیڤا (سەروا) دوو بۆچوون ژ لایێ (عەزیز گەردی) هاتینە دیارکردن، یا ئێکێ ئەوە کو ئەڤ پەیڤە د بنیاتدا پەیڤەکا فارسییە و هاتیە ناڤ ئەدەبیاتێ کوردیدا، د بۆچوونا دوویێدا دبێژیت د

ناوچەیا گەرمیاندا دوو پەیڤێن نزیك ژ ئەوێ دهینە بكارهینان ئەوژی (سەرهۆ) و(سەروا)نە و پاشی ل دەڤەرێن دیژی بەڵاڤبوویە (گەردی، ۱۹۹۹، ۲۳).

هەر دیسان زێدەباری ئەو هەردوو پەیڤێن (سەروا) و (قافیە) کو ب شێوەیەکێ گەلەك بەڵاڤ دناڤ ئەدەبیاتێ کوردیدا دهێنە بکارهینان، هندەك جاران پەیڤا (پاشبەند) ژی دهێتە دیتن بەلێ ب ڕێژەیەکا گەلەك کێم (بیمار،۱۹۹۲، ٦).

۲- پێناسەیێن سەروایێ:

سەرواژی وەکی هەر بابەتەکێ دی بۆچوونێن جودا بخۆڤە دگریت، بۆ نموونە ئێك ژ ئەوان بۆچوونان سەروا ب وەکهەڤیا دەنگان دناڤ نیڤەدێرێن هۆزانێ وەسف دکەت و دبێژیت" سەروا ژ وەکئێکییا د ناڤبەرا دەنگاندا پێکدهێت، ئەوژی د ناڤبەرا دوو نیڤەدێرێن هۆزانێ یان پتر"(گەردی، ۱۹۹۹، ۲٤).

هەروەسا بۆچوونەکا دی ئەوە کو سەروا کۆمەکا دەنگانە و ژ هندەك جهێن هۆزانێدا دووبارە دبن و دبێژیت" سەروا کۆمەکا دەنگانە ژ ئێك پارچا موزیکێ پێکدهێت، هۆزانڤان د دێرا ئێکێدا بکاردهینیت و د هەمی دووماهیێن نیڤەدێرێن دووێدا دووبارە دکەت"(زهدی و یوسف،۲۰۰۷، ۲٦۹).

هندەك نڤیسەر و ڕەخنەگرێن دی ب هوری دچنە دناڤ بابەتێ سەروایێدا و باس ل دەنگ و پەیڤێن سەروایێ دکەن و دبێژن:"سەروا پیتەکە یان کۆمەکا پیت و بزوێنانە ل دوماهیا نیڤەدێرا ئێکێ و دووێ" (حەمەخان،۲۰۰٤، ۲٥۱). دیاردبن.

کەواتا سەروا ژ ئەوان پیتان (دەنگدەر یان بێ دەنگ) پیکدهێت کو" ئاوازا ئەوان وەکو ئێکبن و دکەڤنە دووماهییا دێرێن هۆزانێ"(سجادی، ۱۹٦۹، ۱۰۳).

هەروەها وەکهەڤییەکا باش د ناڤبەرا سەروایا کلاسیکا کوردی و عەرووزا عەرەبیدا هەیە و هەتا هندەك جاران تێکەلیژی د ناڤبەرا ئەواندا چێدبیت" پێدڤیە چەمکێ سەروایا هۆزانا کلاسیکیا کوردی ژ چەمکێ سەروایا هۆزانا عەرەبی نهێتە جوداکردن (علی، ١٩٩٨، ٩٦).

٣- پێکهاتا سەروایێ:

سەروا ب شێوەیەکێ گشتی ل سەر سێ ئاستان دهێتە دابەشکردن، ئاستێ چوارچۆڤە، ئاستێ پەیف و ئاستێ دەنگی، چونکی سەروا زێدەباری پەیڤەکێ یان دەنگەکێ؛ چەندین دەنگ و پەیڤێن دیژی ب خۆڤە دگریت و ئەو پەیف ب ئەرکێ دروستکردنا سەروایێ ڕادبن (جمیل،٢٠١٥، ٢٩)، کەواتا لدویڤ هەمەڕەنگییا بابەتی و هوزانێ هەمە ڕەنگییا سەروایێژی دهێتە بکارهینان و هندەك جاران ئەڤان جۆرە سەروایان ژێك جودانە د ناڤبەرا میلەتاندا و هندەك جارانژی جۆرەکێ یان پتر هاڤبەشە د ناڤبەرا میلەتاندا، وەکو جووت سەروایێ کو د هۆزانا کوردی و عەرەبی و فارسی دهێتە دیتن. ب گشتی سەروا ژ لایێ چوارچووڤەیڤە دبیتە دوو جۆر: سەروا ئێکگرتی وسەروا هەمەڕەنگ.

أ- سەروا ئێکگرتی (ستوونی):

سەروا ئێکگرتی د هندەك هۆزاناندا هەر ژ دەستپێکا هۆزانێ هەتا دووماهیێ دهێتە پاراستن ب ئەڤی ڕەنگی" ل ژێکاریگەرییا هۆزانا عەرەبی هاتیە دناڤ هۆزانا کوردیدا" (کاوانی،١٩٩٩، ١٥٨).

قالبێ سەروایا ئێکگرتی ب ئەڤی ڕەنگینە: (أ أ ب أ ج أ د أ .....).
ئاشکرایە کو بتنێ هەردوو نیڤەدێڕێن (ئانکو صەدر و عەجزێن) دێڕا ئێکێ د سەروادارن، بەلێ پشتی دێڕا ئێکێ؛ د دێڕێن دویڤدا ب تنێ سەروا د نیڤەدێڕا دووێدا دیار دبیت و ب عەرەبی دبێژنێ عەجز (جمیل،٢٠١٥، ٣٠).

بەربەلاڤترين چوارچۆڤەيا هۆزانا كلاسيكيا كوردى ل جۆرێ سەروا ستوونييە، ئەڤ هۆزانە "لسەر ئێكەتيبا سەروايێ يا هاتييە دانان كو يا گرێداى مەرجێن كێش و سەروايێ يە"(مارون،٢٠٠٨، ١٥٦).

گەلەك ژ هۆزانێن كلاسيكى و نويێن كوردى ل سەر ئەڤى چوارچۆڤەى هاتينە دانان. ئەڤە پارچەكە ژ هۆزانا كلاسيكيا كوردى كو ب ئەڤى چواچووڤەى هاتيە ڤەهاندن:

ڕەمزێن تە دجانان نە ب ئەندازە **درازن**

هەر يەك ب هزار ڕەنگ رەوانێ مە **دخوازن**

وان دەربە ل جانێ من وەكى بەرق و بروسكان

ڕەمزێن تە د جانان نە تنێ **سينەگودازن**

جانا ژ جەفايا تە و زولمێ چ خەبەر دين

كو تير ژ جەورا تە د دلدا مە ب **گازن**

(جزيرى) (جميل،٢٠١٥، ٣١)

- پەيڤێن سەروايێ: درازن، دخوازن، سينەگودازن، ب گازن

- دەنگێن سەروايێ: (ا، ز، ن).

د دێڕا ئێكێدا؛ هەردوو نيڤەدێڕ د سەروا دارن: (درازن، دخوازن) بەلێ د دێڕێن دوويێ سيێدا ب تنێ سەروا د نيڤەدێڕا دووێ دياردبن: (سينەگودزان، ب گازن).

ب - سەروا هەمەڕەنگ:

ئەڤ جۆرە سەروايە دەنگ و پەيڤێن هەمە جۆر بخۆڤە دگريت، ئانكو پتر ژ جۆرەكێ دەنگان و پەيڤان تێدا دهينە بكارهينان ژ بەرهندێ ب سەروايا هەمەڕەنگ دهێتە نياسين، سەبارەت ئەڤێ چەندێ (مارف خەزنەدار) دبێژيت: "مەبەستا مە ژ سەروايێ ڕەنگاو ڕەنگ ئەو سەروانە يێن د هۆزانێدا دهين

گوهۆڕین، واتە هەموو سەروایێن هۆزانێ وەکو ئێك نابن، هۆزانەکە چەند جۆرە سەروایەك تێدا هەنە" (خەزنەدار،١٩٦٢، ٦٢).

ژ بلی هۆزانێن فۆلکلۆری و نوییێن بێکێش، ئەڤ جۆرە سەروایە د هۆزانا کێشداریێن وەکی جووت سەروا و چوارخشتەکی و سێ ڕێزی و چوارینە و پێنجینە و شەشینە ... هتد دهێتە بکار هینان، بۆ نموونە:

وەڵاتێ باڤ و کالێ مە کو تێ **چوون**
حەیا کو ئیرۆ ئەم ژی تێدە **رابوون**
چ وژدانە کو ئەم ژێ بوونە بێ **یار**
دبن دەستان دەمانە دلکول و **ژار**

- پەیڤێن سەروایێ: دێڕا ئێکێ: چوون، رابوون، دێڕا دووێ: یار، ژار.
- دەنگێن سەروایێ: دێڕا ئێکێ: (وو، ن)، دێڕا دووێ: (ا، ر)

د ئەڤێ هۆزانێدا دێ بینین کو سەروایێن هەمەڕەنگ هاتینە بکارهینان، لەورا ب سەروایا هەمەڕەنگ دهێتە هەژمارتن (جمیل،٢٠١٥، ٣١).

پشکا سێیێ:

شرۆڤەکردن و دیارکردنا دەنگێن سەروایێ د هۆزانا کوردیدا

سەروا د هۆزانا کوردیدا، دشیاندایە لدویف جۆرێن هۆزانێ دابەشی چوار جۆرێن سەرەکی بیت: هۆزانا کلاسیکی و هۆزانا فۆلکلۆری و هۆزانا نوی، هۆزانا نویخواز، هەر جۆرەکێ هندەك تایبەتمەندیێن سەروایێ بخۆڤە دگریت وتا ڕادەیەکێ جیاوازە ژ تایبەتمەندیێن جۆرێن دیتر.

د ئەڤێ پشکێدا دێ هەوڵدەین هەرچوار جۆرێن هۆزانا کوردی بەر چاڤ بکەین و تایبەتمەندیێن سەروایێ د هەر جۆرەکێدا ب نموونێن هۆزانی شرۆڤە بکەین ب تایبەتی سەروا ل سەر ئاستێ دەنگان و چوارچووڤێ کو بابەتێ مە یێ ڤەکۆلینێیە:

١- سەروا د هۆزانا کلاسیکیا کوردیدا:

د هۆزانا کلاسیکیا کوردیدا بکارهینانا سەروایێ گرنگییەکا تایبەت هەیە و هۆزانڤانان ب هشیاری و هویری سەرەدەری دگەل ئەڤێ بابەتێ کرینە، ئانکو دگەل دانانا کێشێ پێدڤی بوو هۆزانڤان ئاگەدارێ تایبەتمەندیێن سەروایێ بیت، ژ بەر هندێ دێ بینین کو سەروا د هۆزانا کلاسیکیدا پتر ژ هەر جۆرەکێ هۆزانێ زانستیترە (جمیل،٢٠١٥، ١٦٣).

د هۆزانا کلاسیکیدا سەروا ل سەر سێ ئاستان دهێتە دیتن، ئاستێ پەیڤان و ئاستێ دەنگان و ئاستێ چوارچۆڤە. د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا ئەم بەحسێ سەروایێ د ئاستێ پەیڤاندا ناکەین چونکی بابەتێ مە د چوارچوڤەیێ ئاستێ دەنگانە:

أ- سەروا ل سەر ئاستێ دەنگان:

دەنگێن سەروایێ د هۆزانا کوردیدا گەلەکن و هەمیان ژی ناڤێن خو ب عەرەبی هەنە، بەلێ ب شێوەیەکێ گشتی دێ سێ دەنگێن سەرەکی ئاماژێ پێکەین کو ب دیتنا پرانیا ڕەخنەگرێن کورد، ئەڤ سێ دەنگە گرنگترین دەنگێن سەروایێنە، ئەو ژی ئەڤەنە:

- دەنگێ سەروایێ (الروي).
- دەنگێ پاش سەروایێ (الوصل).

دەنگێ پێش سەروایێ (التأسيس) (محمد، وانەیێن زانکۆیێ،٢٠٠٣-٢٠٠٤).

هەرسێ دەنگ د ئەڤێ نموونا ل خوارێدا دیاردبن:

مەهی من نیقاب لادە لە جەمالی بێ **میسالت**

بکەوتە سرور عاشق لە بەرامبەری **جەمالت**

(عاصی)

دەنگێن سەروایێ:
١- دەنگێ سەروایێ: ل.
٢- دەنگێ پاش سەروایێ: ت.
٣- دەنگێ پێش سەروایێ: ا.

دبیت د هندەك نموونان‌دا دەنگێن پێش سەروایێ و پاش سەروایێ نەبن ب تنێ دێ دەنگێ سەروایێ هەبیت، ئەگەر دەنگێ سەروایێ ئێك ژ ئەڤان ڤاولێن درێژبیت (ا، ێ، ۆ، وو)، وەکی ئەڤێ نموونا ل خوارێ:

شەڤەك ڕەوشەن ژ ئەنوارا تەجەل
موبارەکتر ژ سەد نورو **غەڕڕا**

(شاه پەرتەوێ هەکاری)

١- دەنگێ سەروا: ا.
٢- دەنگێ پاش سەروا: نینە.
٣- دەنگێ پێش سەروا: نینە (جمیل،٢٠١٥، ١٦٨).

د ئەڤان نموونان‌دا دێ بینین کو هندەك دەنگێن (ڤاوڵ و کۆنسناند) ڕۆلەکێ باش گێڕاینە د ئاڤا کردنا سەروایێدا.

ب- چوارچۆڤەیێن سەروایا هۆزانا کلاسیکیا کوردی:

هەر وەکی بەری نووکە مە ئاماژە پێکری کو سەروا ل هۆزانا کلاسیکیا کوردیدا زانستییە، دیسان ئەڤێ جۆرە هۆزانێ گەلەك چوارچۆڤەیێن سەروایێ ب خۆڤە دگریت و گرنگترین و بەربەلاڤترین چوارچۆڤەیێن سەروایا هۆزانا کلاسیکی ئەڤەنە:

١- سەروا ئێکگرتی (ستوونی):

ئەڤە ئێکە ژ بەربلاڤترین جۆرێ چوارچۆڤێ د هۆزانا کلاسیکیا کوردیدا، ئەوان هۆزانان بخۆڤە دگریت یێن کو ژ دەستپێکا هۆزانێ هەتا دوماهیکێ ئێك سەروا هەبیت، وەکی نموونا لە خوارێ:

ب نارێ فورقەتێ سوهتم ژ فەرقێ سەر حەتا **پێدا**
خەدەنگا غەفلەتێ نوهتم ژ بەرقا لامعا **تێدا**
خەدەنگا فورقەتێ رەعدە دلێ ئەو غەفلەتێ لێ دەت
دبێژم: وەر جەبەل بت ئەو بکەربت وێ د **گاڤێ دا**
هەچی فورقەت نەدی هجران نەبێ من داغ و کەی لێنە
ژ بل دەربێ د هجرانێ فراقێ رووح و جان **کێ دا**

- دەنگێن سەروایێ: (ێ، د، ا) (جمیل،٢٠١٥، ١٦٩).

٢- جووت سەروا (مەسنەوی):

جووت سەروا ژ جۆرێن چوارچۆڤەیێ هەمەڕەنگە، ئانکو هەر دێڕەکێ سەروایا خو یا تایبەت هەیە و جیاوازە ژ سەروایا دێڕێن دیتر (حەمەخان،٢٠٠٤، ١٧٠)، وەکی نموونا ل خوارێ:

گەهـ گەش دبوو ئاگرێ **ئەڤینێ**
پەروانە دما ژ بوویی **زینێ**
هەر دوو وی حالی دا **عەیانی**
بێ پەردە سەرا و بێ **نەوانی**

(مەم و زینا خانی)

- دەنگێن سەروایێ: دێڕا ئێکێ: (ی، ن، ێ)، دێڕا دووێ: (ا، ن، ی).

٣- سێ ڕێزکی (سێ مالکی):

ئەڤ جۆرە ژ سێ مالکان پێکدهێت و پاشی سێ مالکێن دی د دویڤدا دهێن و هەر سێ مالکان پێکڤە خودان ئێك سەروانە و سێ مالکێن دویڤدا خودان سەروایەکا دینە، وەکی نموونا ل خوارێ:

قەبرێ بتنێ چ **عیبرەتە**
ڕوح کێشان چەندان **زەحمەتە**
ئەو هەر وەکو **قییامەتە**
ئەو وەقتێ کو تێتن **ئەجەل**
ڕەنگ و صورەت دبن **تێکهەل**
لێکڤە دبن هێستی **و وەصەل**

(شێخ نورەدین بریفکانی)

- دەنگێن سەروایێ: کۆپلا ئێکێ: (ە، ت، ە)، کۆپلا دووێ: (ە، ل).

٤- چوارین:

ئەڤ جۆرە ژ چوار نیڤەدێڕان پێکدهێت، وەك چوارینێن خەیام و چوارینێن بابا تاهیرێ عوریان و .... تا (دۆسکی،٢٠٠٥، ١٨٦). چوارین ب گەلەك شێوەیان دیاردبیت و گەلەك جاران ناڤێن جۆراوجۆر هەنە، وەکی چوار خشتەکییا تەمام و چوار خشتەکییا نەتەمام. ئەڤا ل خوارێ نموونەکە ژ چوارخشتەکییا تەمام:

پەیغام و بشارەت مە **گەهشتێ**
نازك زەرییێ سورپەرییێ حوور **سرشتێ**
رەمزا دوو هیلالان خەت و خالان قەد و **قشتێ**
نادم ب شەمالێن ب شەپالێن د **بهشتێ**

بورهێن تە ب هڤرانە سەرێ **دەعوائێ**
سونبول ژ تەرەف هاتینە سەر **غەوغائێ**
دا هەر ژ دل ڕیش بکن **یەغمائێ**
فەرهاد ژ دەستێ تە شیرین **شەهلائێ**

(جزیری)

- دەنگێن سەروایێ: چوارینا ئێکێ: (ش، ت، ێ)، چوارینا دوویێ: (ا، ئ، ێ).

٥- پێنجینە:

پێنجینە ئەوە کو هەر کۆپلەك ژ پێنج دێڕان پێکدهێت و چوار دێرێن ئێکێ خودان هەمان سەروانە بەلێ دێڕا پێنجێ خودان سەروایەکا جیاوازە" پێنجینە (تخمیس و موخەممەس) ل سەر چەند پارچەیان دابەش دبیت، هەر پارچەك خودان تایبەتمەندیا سەروایێ بیت و ئەو سەروا جارەکا دی د هەمی پێنجیناندا دووبارە ببیت" (حەمەخان،٢٠٠٤، ١٧٧)، وەکی ئەڤ نموونا ل خوارێ:

تو دزانی غەیری تە نینە مە ڕا **فەریادەرەس**
گەر بکەڤم دەستێ من ناگرە ژ غەیرێ تە **توکەس**
پێلکە کو ئەڤ فەلەك دانییە ناڤا مە **مەقەس**
بێ خەبەر مامە ژ وە بێ سالخ و بێ پۆڕس و **حەس**
نینە خای شەڤ و ڕۆژێ مە ژ دەردان یەك **نەفەس**
بولبولا سەر شاخێ گول تم ئیسترانێ ئەو **دکن**
کۆری ژی وەك دەولەمەندانێ حەریص مال تۆپ **دکن**
مریشوو ژی تم دخوازن مرنێ پێ کێف **دکن**
گووگییان دەر شەکەرستان زەوق و گۆڤەندێ **دکن**
ژ فەقیری ئێ دەست بر سەر لێ دخەتم مێش و **بەس**
(سەردائی)

- دەنگێن سەروایێ: پێنجینا ئێکێ: (ە، س)، پێنجینا دوویێ: (د، ك، ن)، دهەمی پێنجینەیاندا ڕێزا پێنجێ ب هەمان سەروایێ ب دووماهیك دهێت.

- دەنگێ سەروایێ: (ە، س).

٦- شەشینە:

شەشینە بریتییە ژ پارچەکا هۆزانێ کو ژ شەش نیڤدێڕان پێدهێت و هەمی پێگڤە واتایەکا سەربەخۆ بدەن خودان هەمان سەروا بن. (کاوانی ،١٩٩٩، ١٦٣)، نموونە بۆ شەشینێ ئەڤا ل خوارێیە:

مە نەدی مسلێ تە شیرین ب ڤێ شەوق و **نەڤەرێ**

تە ب وان زولف و پەڕان پهت و گرێ دا **جەگەرێ**

ژ فراقا تە مە جان لەو کو دی ئاە و **کەسەرێ**

ژ خودێ ڕاب گهین دۆستێ ژ من وێ **خەبەرێ**

ئەی نەسیمێ سوبەهێ ما د مەجالا **سەحەرێ**

سەد سەلامان بگهینێ ژ مە وێ لەب **شەکەرێ**

(سەید قەدری جزیری)

- دەنگێن سەروایێ: (ە، ر، ێ).

ئەڤە هندەك چوارچۆڤەیێن هۆزانا کلاسیکیا کوردی بوون، کو خودان سەروایەکێ زانستینە و ب شێوەیەکی هوری و ڕێکوپێك هاتینە داڕشتن، د ئەڤان هەمی نموونان‌دا دێ بینین کو دەنگێن زمانی چ فۆن و چ فۆنیم، چ ڤاوڵ چ کۆنسنانت ڕۆلەکێ مەزن د گێڕن د ئاڤاکردنا سەروایێدا و گیانەکێ میوزیکی ددەنە هۆزانێ و ڕاستەوخۆ کاریگەرییێ ل سەر گوهێ گوهداری پەیدا دکەن.

٢- سەروا د هۆزانا فۆلکلۆریا کوردیدا:

هۆزانا فۆلکلۆری ب کەڤنترین هۆزانا کوردی دهێتە دانان، د ئەڤێ جۆرە هۆزانێدا گرنگییەکا مەزن ب سەروایێ هاتیە دان، چونکی پڕانیا هۆزانێن فۆلکلۆرییێن کوردی ژ بۆ ستران گوتنێ هاتینە دانان و ئەڤێ چەندێ ژی پێتڤی ب سەروایەکێ ب هێزە.

ب شێوەیەکێ گشتی سەروایا هونەری و یا کو ب ڤاوڵەکێ ب دووماهیك بهێت د هۆزانا فۆلکلۆریا کوردیدا ڕۆلەکێ مەزن دبینن، دیسان پڕانییا پەیڤێن سەروایێ د ئەڤێ جۆرە هۆزانێدا ژ سێ دەنگان یان پتر پێکدهێت. هۆزانا فۆلکلۆریا کوردی ژ سێ جۆران پێکدهێت ئەوژی (ستران، بەیت، لاوك و حەیران) (جەمیل،١٨١،٢٠١٥).

أ- سەروا د سترانا فۆلکلۆریدا:

جووت سەروا دیارترین جۆرە کو د سترانا کرمانجییا ناڤەڕاست دهێتە بکارهینان، بەلێ سەروا د سترانا دەڤەرا بەهدینانندا هەمەڕەنگە و پتر ژ چوارچۆڤەکێ بخۆڤە دگریت، ئەڤا ل خوارێ نموونەکە ژ سترانا کرمانجییا ناڤەڕاستە کو ب شێوەیێ جووت سەروا هاتییە ڤەهاندن

چارۆگ چەرمی دین و **ئیمانم**

لەتۆی تەیمانۆ خۆت دە **نیشانم**

چاوان ئەڕەژی زولفان داتێری

لە خوا ناترسی بە جێمان **دێڵی**

(فۆلکلۆری گەرمیان)

- دەنگێن سەروایێ: د دێڕا ئێکێدا سێ دەنگن (م، ن، ا)، بەلێ د دێڕا دوویێدا دوو دەنگن (ێ، ی).

ئەڤەژی نموونەکە ژ سترانا فۆلکلۆریا دەڤەرا بەهدینان کەو ب چوارچۆڤەیا ئێکگرتی هاتییە ڤەهاندن:

های چیاوا **چیاوا**	مالا بابم **چیاوا**
سەر ڤیتۆ ب گول و **گیاوا**	مالا بابم **چیاوا**
شاخ زراڤ لێ **مەشیاوا**	مالا بابم **چیاوا**
سەر چیاکێ **کوردستان**	بەر چیاکێ **کوردستان**

پڕن ل ڕەز و **بیستان** پڕن ل ڕەز و **بیستان**

مەسکەنێ باب و **دۆستان** مالا بابم **چیاوا**

- دەنگێن سەروایێ: کۆپلا ئێکێ: (ی، ا، و، ا)، کۆپلا دوویێ: (س، ت، ا، ن).

ب - سەروا د بەیتێن کوردیدا:

بەیت چیرۆکەکا فۆلکلۆرییە ب شێوێ هۆزانی دهێتە گوتن و خودان سەلیقەکا تایبەتە، پڕانییا جاران ژ چوار ڕێزان پێکدهێن ب ئەڤی شێوەی (أ أ أ أ)، ئەڤە نموونەکە ژ بەیتا (خانێ لەپ زێڕین).

خانێ رابوو **چێکرییە**

قەستا بن چیایی **کریە**

ڤێریەکا **راهێلایە**

شێر دەرکەتبوو ژ **پیشییە**

- دەنگێن سەروایێ: (ی، ە) (جمیل،٢٠١٥، ١٨٧).

ج- سەروا د هۆزانێن کێشا خۆمالیدا (حەیرانۆك) وەك نموونە:

حەیرانۆك هونەرەکێ سەرواداره و ل سەر بنەمایێ بەندان هاتییە دانان، چوارچۆڤەیێن سەروایێ د حەیرانۆکێدا گەلەك وەك (أ أ أ، أ ب أ، أ أ ب أ، أ أ أ أ)، ئەڤە ئێکە ژ نموونەیێن چوارچۆڤەیێ (أ أ أ).

هەرێ شڤانۆ شڤانێ **شەکا**

تە ڕەختێ شۆری لسەر **کێلەکا**

تە چاڤ یێ لمن دلێ **گەلەکا**

(زەرو،١٩٨٧، ١٤) .

- دەنگێن سەروایێ: (ە، ك، ا).

د ئەڤان نموونان وەسا بۆ مە دیار دبیت کو دەنگێن زمانی ڕۆلەکێ مەزن د ئاڤاکردنا سەروایێ ل هۆزانا فۆلکلۆریا کوردیدا هەیە ب تایبەتی دەنگێن (ڤاوڵ) چونکی مویزیکەکا خۆش ددەتە هۆزانێ، ژ بەر هندێ دێ بینین هۆزانێن فۆلکلۆری ب ساناهیترن بۆ سترانێ ژ هۆزانێن دیتر چونکی هەلگرێ سەروایەکێ خۆمالینە.

٣- سەروا د هۆزانا نوییا کوردیدا:

هۆزانا نوی خودان سەروایەکێ ڕێکخستیە و یاسا و دەستوورێن تایبەت هەنە، ب تایبەتی هۆزانێن کێشدارادا، د هۆزانا نویدا چوارچۆڤەیێن هەمەڕەنگ دهێنە بکارهینان و ئەڤێ چەندێ وەکریە کو سەروا د ئەڤێ جۆرە هۆزانێدا یا ئالۆزە (جەمیل، ٢٠١٥، ١٩٧). ئەڤا خوارێ نموونەکە ژ هۆزانا نوی یاکوردی:

گەر نێچیرڤان ژ نێچیرێ **برەڤیت**، چبکەم ئەز
زارۆ ل بەر سینگێ دایێ **نەنقیت**، چبکەم ئەز

(سندی،٢٠٠٢، ٥٢) .

- دەنگێن سەروایێ: (ڤ، ی، ت)، چونکی پەیڤا پاش سەروا (چبکەم ئەز) هاتییە بکارهینان.

ئەڤا ل خوارێ نموونەکا دییە ژ هۆزانا نوی یا کوردی کو ب چوارچۆڤەکا دی هاتیە ڤەهاندن ئەو جۆرێ سەروا ستوونییە:

ئەی باروو ژ **چرایە**
خوینا مە ییێ بێ **بوهایە**
ئێش و ئازارت لەبەرچی
ئەم ژیانەت کەی **ڕەوایە**
پرسیار نەکە بۆچی هوومە
واهە (راستی) یا **خویایە**

(سندی،٢٠٠٢، ١٢٣) .

- دەنگێن سەروایێ: (ا، ی، ە).

د هۆزانا نوی یا کوردیدا، سەروا ب شێوەیەکێ ریکخستی هاتییە دانان و چوارچۆڤەیێ هەمەڕەنگ هاتینە بکارهینان، ئەڤەژی وەکریە کو سەروایێ جهەکێ دەستنیشانکردی نەبیت و یا ئالۆزبیت، دگەل هندێرا ڕۆلەکێ مەزن دبینیت د ریکخستن و بنیاتنانا ئاوازێ د هۆزانا نوی یا کوردی.

٤- سەروا د هۆزانا نویخوازدا:

د هۆزانا نویخوازدا چ چوارچۆڤەیێ دەستنیشانکردی نینە، ئانکو دەنگ و پەیڤێن سەروایا نویخواز هەر وەکی یێن هۆزانا نوییە، بتنێ ئەو نەبیت کو مەوداییێ رستەیا هۆزانێ دەستنیشان دکەت بێ رەچاوکرنا ژمارەیا دێڕێن هۆزانێ، ئەڤە نموونەکە ژ هۆزانا نویخوازا کوردی:

عەلۆی مریشك **دزین**
ناڤێ وی کر عەلۆ مریشك
عەلۆی بەران **دزین**
ناڤێ وی کر عەلۆ **بەران**
عەلۆ کەت خزینا پاشای
ناڤێ وی کرە عەلی **خان**
ل خوە خڕ کرن نازك، جوتن
غولام، **خولام**
عەلۆ هەی کۆدێ رەش
هۆسا بلا خەلك بچیتە **دام**

(کوڤلی،٢٠٠٥، ٥٧) .

- دەنگێن سەروایێ: (د، ز، ی، ن).
- دەنگێن سەروایێ: (ا، ن).

- دەنگێن سەروایێ: (ا، م).

هۆزانڤان د هندەك هۆزانێن نویخوازدا جۆرە سەروایەکێ بەرزە بکاردهینیت، هەر چەندە کاریگەرییەکا مەزن ل سەر مویوزیکا هۆزانێ پەیدا دکەت بەلێ مرۆڤ ب ساناهی هەست پێ ناکەت، وەکی ئەڤ نموونا ل خوارێ:

ئەز نزانە..
کانێ من تو بەری نۆکە ل کویڤە دیتی
دکێژ دەمیدا
بوویە مێهڤانا **خەونا من**
بەری چیا ریهان بدەن
بەری کەڤۆت ماچا ل رویێ بەفرێ بدەن
تو وێنەکێ لڤلڤۆك بووی
جار د دەگری
جار د شکلی
جار دا کەنی و دەیە بای پرچا شەکری
ناڤ زیندانا
کێشە و سەروا **هۆزانا من**

(ڤۆچان،٢٠٠٩، ١٣٣) .

- دەنگێن سەروایێ: (ن، ا، م، ن).

د هۆزانا نویخوازدا سەروایێن هەمەڕەنگ هاتینە بکارهینان و مویوزیکەکا خۆش دایە هۆزانێ، کەواتا دەنگێن زمانی ڕۆلەکێ مەزن دبینن د ئاڤاکردنا سەروایەکا چێژبەخش بۆ گوهداری.

د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا و د ئەنجامێ شرۆڤەکردنا هندەك نموونێن هۆزانێ د قۆناغێن جودا و دیارکردنا سەروایێ ورۆلێ دەنگان د ئاڤاکردنا سەروا هۆزانێ د هەر قۆناغەکێدا، ئەم گەهشتینە ئەڤان ئەنجامێن ل خوارێ:

ئەنجام:

١- دەنگێن زمانی (فۆن و فۆنیم)، د بوارێ زمانڤانییێدا دەربڕینێ ژ دەنگێن گشتی و تایبەتی دکەن و فۆنیمێ شیانێن گوهۆرینا واتایان هەیە دەمێ فۆنیمەك ب فۆنیمەکا دی بهێتە گوهارتن د ناڤ پەیڤەکێدا، بەلێ د هۆزانێدا دێ گیانەکێ هونەری دەنە هۆزانێ و دبیتە خودان مویوزیکەکا کاریگەر بۆ ئاخفتنکەری و گوهداری.

٢- د زمانڤانییێدا مۆرفیم هەکە هاتە دابەشکردن دێ واتا خو ژ دەست دەت و واتا نامینیت، بەلێ ل هوزانێدا د شیاندایە کو پەیڤا سەروایێ بهێتە دابەشکردن و بۆ دەنگێن سەروایێ و مویوزیکا هۆزانێ ژ دەست نەدەت.

٣- هۆزانا کلاسیکیا کوردی خودان سەروایەکێ زانستینە و ب شێوەیەکی هوری و ڕێکوپێك هاتینە داڕشتن، دەنگێن زمانی چ فۆن و چ فۆنیم، چ ڤاوڵ چ کۆنسنانت ڕۆلەکێ مەزن دگێڕن د ئاڤاکردنا سەروایێدا و گیانەکێ میوزیکی ددەنە هۆزانێ و ڕاستەوخۆ کاریگەرییێ ل سەر گوهێ گوهداری پەیدا دکەن.

٤- دەنگێن زمانی ڕۆلەکێ مەزن د ئاڤاکردنا سەروایێ ل هۆزانا فۆلکلۆریا کوردیدا هەیە ب تایبەتی دەنگێن (ڤاوڵ)، چونکی مویزیکەکا خۆش ددەتە هۆزانێ، ژ بەر هندێ دێ بینین هۆزانێن فۆلکلۆری ب ساناهیترن بۆ سترانێ ژ هۆزانێن دیتر چونکی هەلگرێ سەروایەکێ خۆمالینە.

٥- فۆن و فۆنیم کەرەستێن خاڤن بۆ بەرهەم هینانا هەرجۆرە سەروایەکێ و د هەر جۆرە هۆزانەکێدا و گەلەك چالاك و خودان دەستەلاتن و پەیوەندیەکا دوولایەن د ناڤبەرا دەنگ و هۆزانێدا هەیە و تەماکەرێن ئێك و دوونە.

٦- هۆزانڤان د هندەك هۆزانێن نویخوازدا جۆرە سەروایەکێ بەرزە بکاردهینیت، هەر چەندە کاریگەرییەکا مەزن ل سەر مویوزیکا هۆزانێ پەیدا دکەت بەلێ مرۆڤ ب ساناهی هەست پێ ناکەت.

٧- د هۆزانا نوی یا کوردیدا، سەروا ب شێوەیەکێ ڕێکخستی هاتییە دانان و چوارچۆڤەیێ هەمەڕەنگ هاتینە بکار هینان، ئەڤەژی وەکریە کو سەروایێ جهەکێ دەستنیشانکردی نەبیت و یا ئالۆزبیت، دگەل هندێرا ڕۆلەکێ مەزن دبینیت د ڕێکخستن و بنیاتنانا ئاوازێ د هۆزانا نوی یا کوردیدا.

٨- سەروا گیانێ هۆزانێیە.

لیستا ژێدەران

١- پەرتووك

أ- ب زمانێ کوردی:

١- سالار، ئەحمەد (٢٠٠٠)، دەنگسازی، چاپی یەکەم، هەولێر.

٢- زەرۆ، ئەحمەد عەبدوڵلا (١٩٨٧)، سترانا لیریکی (حەیرانۆك)، مطبعة الزمان، بغداد.

٣- مارف، ئەورەحمان حاجی (١٩٧٦)، زمانی کوردی لە بەر رۆشنایی فونەتیکدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.

٤- سندي، بەدرخان (٢٠٠٢)، زێمارێن چیای، دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، دهوك.

٥- کاروانی، بەکر شاکر (١٩٩٩)، عەلی فەتاح دزەیی شاعیر و نووسەر و تێکۆشەر، کتێبخانەی نیشتیمانی کوردستان، هەولێر.

٦- دۆسکی، تەحسین ئیبراهیم (٢٠٠٥)، شاکارا ئەحمەدێ خانی: مەم و زین، دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، دهوك.

٧- عەلی، دلشاد (١٩٩٨)، بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردیدا، لێکۆڵینەوەیەکی رەخنەیی بەراوردکارە، چاپخانەی رەنج، سلێمانی.

٨- هالۆ، دیار عەبدولکەریم سەعید(٢٠١١)، یاسایێن دەنگی د کوردییا ژووریدا (گوڤارا بەهدینان) ، دەزگەها سپیرێز، چاپخانا خانی، دهوك.

٩- سەلیم، زێڕین خورشید (٢٠١٢)، ئەلۆمۆرف د زمانێ کوردیدا، دەزگەها سپیرێز، چاپخانا خانی، دهوك.

١٠- کۆڤلی، سەلمان (٢٠٠٥)، تیر ژ کڤانا دوەشیێن و بەر تێنە من، وەشانێن ئێتیا نڤێسەرێن کورد، دهوك.

١١- عەلی و عەبدوڵلا، شێرزاد سەبری، عەبدولسەلام نەجمەددین (٢٠١٩)، فۆنۆلۆجی، دەزگاهێ نالبەند/ دهوك.
١٢- بابان، شێرکو (٢٠٠٤)، دەنگسازی و بڕگەسازی لە ڕێزمانی کوردیدا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.
١٣- بیمار، عبدالرزاق (١٩٩٢)، کێش و مۆسیقای هەلبەستی کوردی، چاپخانەی دار الحریة، بغداد.
١٤- گەردی، عەزیز (١٩٩٩)، سەروا: لێکۆڵینەوەیەکی شیکاری بەراورد لە شیعری کوردیدا، چاپخانەی وەزارەتی ڕەوشەنبیری، هەولێر.
١٥- سجادی، علاء الدین (١٩٦٩)، نرخ شناسی، چاپخانەی (مەعارف)، بەغدا.
١٦- عەبدوڵلا، عەبدولسەلام نەجمەددین(٢٠٠٨)، شیکردنەوەی دەقی شیعری لە رووی زمانەوانییەوە، چاپا ئێکێ، چاپخانا حاجی هاشم، هەولێر.
١٧- وەیس، غازی فاتح(١٩٨٤)، فۆنەتیك، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئەمینداریێتی گشتی رۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان.
١٨- عمر، فاضل(٢٠٠٤)، چەند ئاورەك ل زمانێ کوردی، چاپا ئێکێ، چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ، هەولێر .
١٩- ئەنوەر، کاوە(٢٠٠٧)، فەرهەنگی کاوە: فارسی - کوردی.
٢٠- هەورامانی، محەمەد ئەمین(١٩٧٣)، سەرەتایێك لە فیلولوژی زمانی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی مەعاریف، بەغداد.
٢١- بکر، محەمەد (٢٠٠٤)، کێش و ڕیتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی، زنجیرەی ڕەوشەنبیری، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
٢٢- جەمیل، مەسعود(٢٠١٥)، قوناغێن کێشناسییا هۆزانا کوردی، چاپخانا خانی، دهۆك.
٢٣- خەزنەدار، معروف(١٩٦٢)، کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا، مطبعة الوفاء، بغداد.
٢٤- حەمەخان، نووری فارس(٢٠٠٤)، عەرووزی کوردی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
٢٥- ئەمین، وریا عومەر(٢٠٠٤)، چەند ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.

ب-ب زمانێ عەرەبی:

١- مصطفى و ابو زيد، عبدالرؤف زهدى وسامي يوسف(٢٠٠٧)، مهارة علم العروض والقافية، جمعية الاسراء.

٢-الرازى، محمد بن ابى بكر (١٩٨١)، مختار الصالح، دارالكتاب العربى، بيروت.

٣-مارون، جورج (٢٠٠٨)، علما العروض والقافية، المؤسسة الحديثة للكتب، لبنان.

٢-گۆڤار:

١- وەلی، حوسێن عەلی(١٩٩٩)، زانکویا دهوك، (مروڤایەتی- ئەكادیمی)، ژمارە (٦)، پەربەندا (٢)، چریا ئێکێ.

الملخص

((دور أسس الفونولوجي في تطوير القافية في الشعر الكوردي، والشعر الكرمانجي انموذجاً))

يعتبر علم الاصوات احدى مستويات اللغة ، وتلعب دورا مهما في تحديد الاصوات العامة والاصوات الخاصة فيما يتعلق بلغة معينة، في بحثنا هذا حاولنا ان نوضح دور علم الاصوات في مجال الادب وبالاخص في مجال الشعر. لقد تم الخوض في بحوث عدة دور الصوت والحرف (فون وفونيم) كعناصر رئيسية لتكوين الاصوات في مجال اللغة ، ولكن لم يتم البحث بالشكل المطلوب دورهم في مجال الادب.

في هذا البحث تطرقنا الى دور فون وفونيم في بناء القافية في الشعر الكوردي في مراحل مختلفة. ولغرض استيضاح ذلك التجأنا الى تحليل بعض الامثلة الشعرية كأدوات البحث، كذلك بالاضافة الى مقدمة واستنتاجات ، يتضمن البحث مضامين اخرى.

الكلمات الدالة: الصوت، الحرف، القافية، اصوات القافية، شعر

Abstract

The role of phonology bases in developing the rhyme in Kurdish poetry, Kurmaji poetry as example

Phonology is one of the language levels and it has a significant role in expressing the specific sounds and the general sounds of a particular language. In this paper we seek to show the role of phonology in the literary field, specifically poetry.

The role of the phone and the phoneme as major components of phonology in the field of linguistics is illustrated and explained and researches have been done on the relevant topic previously but their role in literature has not been clearly clarified and has not been worked on it much.

In this paper, we have shown the role of phone and phonemes in building the rhythm of Kurdish poetry in different stages. For this purpose, many some poetic examples as research tools have been explained in it. This paper except the introduction and conclusion consists of many other topics.

Keywords: Phone, Phoneme, Rhythm, Sounds of Rhythm, Poetry.